

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2015.13>

Agnieszka Chlebowska, „*Stare panny*”, wdowy i rozwiedzione. *Samotne szlachcianki w Prusach w latach 1815–1914 na przykładzie prowincji Pomorze* (seria: Pomorze Zachodnie – historia i współczesność), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2012, ss. 405, 3 nlb., mapy, il. i tab. w tekście, ISBN 978-83-7241-884-5.

Tematyka recenzowanej publikacji wpisuje się w obszar zainteresowań badawczych autorki, do którego należą dzieje ruchu kobiecego na Pomorzu, a przede wszystkim analiza miejsca i roli szlachcianek w społeczeństwie pomorskim. Książka Agnieszki Chlebowskiej stanowi bardzo interesujące studium, wnoszące wiele nowych ustaleń. Jest to praca bez wątpienia nowatorska, poruszająca problematykę, która nie była dotąd przedmiotem szerszych badań naukowych. Wartość publikacji podnosi również fakt, że jest to praca interdyscyplinarna. Książka wpisuje się w nurt historii społecznej, zawiera jednakże elementy z zakresu demografii, socjologii, jak również prawa. W 2013 r. A. Chlebowska za recenzowaną publikację otrzymała Nagrodę Naukową im. Gerarda Labudy, co potwierdziło wysoki poziom merytoryczny pracy. Z kolei w 2014 r. pozycja doczekała się wznowienia.

Badaczka podjęła się próby, bez wątpienia udanej, wskazania przyczyn okresowego wzrostu liczby samotnych szlachcianek przypadającego na XIX i na początek XX w. ze wskazaniem zmian wielkości i narastania owego zjawiska. Celem recenzowanej pracy jest, co zaznacza autorka, „próba przeprowadzenia analizy tej problematyki na tle przemian, jakim podlegała szlachta w dziewiętnastym stuleciu, przede wszystkim na płaszczyźnie stosunków ekonomicznych, ale także stylu życia, partycypowania we władzy, relacji społecznych i rodzinnych”. Ważnym motywem pracy było również zobrazowanie życia codziennego szlachcianek, ich roli w rodzinie, edukacji czy możliwości funkcjonowania w przestrzeni publicznej. Jak stwierdzono na wstępie, „na podstawie dostępnych źródeł przedmiotem szczegółowych rozważań będzie określenie wzorów zachowań, modelu życia oraz ogólnie miejsca wszystkich trzech kategorii kobiet w rodzinie i społeczeństwie, ze

szczególnym uwzględnieniem pytania o specyfikę szlacheckiej samotności” (s. 15). Bardzo obszernie omówiono również problem finansowego zabezpieczenia samotnych szlachcianek. Czy państwowa polityka opiekuńcza była w tej kwestii wystarczająca? Jakie znaczenie miały i jaką rolę odgrywały fundacje opiekuńcze przeznaczone dla tej grupy kobiet? Jak z problemem stale wzrastającej liczby samotnych kobiet w swojej warstwie/grupie radziła sobie szlachta? Na te pytania autorka odpowiedziała w swojej pracy wyczerpująco.

Konstrukcja pracy jest przejrzysta. Książka została podzielona na cztery rozdziały, w których zastosowano podział rzeczowy. Żadnych zastrzeżeń nie budzą również ramy chronologiczne publikacji – lata 1815–1914. Pracę uzupełnia abstrakt w języku niemieckim, indeks osób, spis ilustracji, wykaz tabel oraz załączniki. Książka została opatrzona w bardzo rozbudowaną bibliografię. Wykorzystane źródła i literaturę autorka podzieliła na trzy kategorie. Wyodrębnione zostały źródła archiwalne oraz źródła drukowane, do których zaliczono: druki urzędowe, kodyfikacje i zbiory praw, pamiętniki i biografie, prasę, publikacje współczesne, sprawozdania oraz źródła rodzinne. Bibliografię zamykają artykuły i opracowania.

Pracę wyróżnia obszerna baza źródłowa, umożliwiająca rzetelne przedstawienie badanych zagadnień. Kwerendą zostały objęte archiwa zarówno w Polsce, jak i w Niemczech (Archiwum Państwowe w Szczecinie, Archiwum Państwowe w Koszalinie, Archiwum Państwowe w Koszalinie, Oddział Słupsk, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem, Archiwum Krajowe w Greifswaldzie. W równie dużym stopniu zostały wykorzystane materiały pamiętnikarskie, prasa, a przede wszystkim tygodnik „Deutsches Adelsblatt”, wychodzący od 1833 r. organ Stowarzyszenia Szlachty Niemieckiej, czy źródła rodzinne.

Rozdział pierwszy, zatytułowany *Szlachcianki w państwie pruskim. Uwarunkowania pozycji, znaczenia i statusu w XIX oraz na początku XX wieku*, został podzielony na dwie główne części. W pierwszej autorka dokonuje obszernej analizy wpływu dziewiętnastowiecznych przemian polityczno-gospodarczych na stan szlachecki. Omawia problematykę znaczenia politycznego szlachty w Prusach i zjednoczonych Niemczech, jej sytuację ekonomiczną i gospodarczą. Druga część rozdziału została poświęcona przybliżeniu pozycji szlachcianki w rodzinie i społeczeństwie, jej edukacji, wychowaniu czy wreszcie pozycji prawnej, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji prawnej kobiet samotnych.

Kolejna część pracy to „analiza procesów uwarunkowań demograficzno-społecznych, które spowodowały, że samotność w XIX w. stała się zjawiskiem o charakterze uniwersalnym” (s. 16). Problem samotności szlachcianek został przedstawiony w kontekście procesów modernizacyjnych. Autorka nie ogranicza się tylko do prześledzenia tego zagadnienia na terenie wskazanym w tytule pracy. Jej spojrzenie jest o wiele szersze, obejmuje m.in. Francję czy Anglię. Uzupełnieniem rozważań są tabele, doskonale obrazujące omawiane zagadnienia. Z treści książki wynika, że wzrost liczby kobiet samotnych miał swą przyczynę m.in. w „procesie kształtowania się samoświadomości płci”, prowadzącym w konsekwencji do podjęcia przez kobiety działań emancypacyjnych, mających na celu zmianę postrzegania ról płciowych. Zjawisko to, jak zauważa autorka, było szczególnie widoczne wśród mieszczanek. Na skalę kobiecej samotności miały wpływ także przemiany społeczno-gospodarcze zachodzące w XIX w.

W kolejnej części rozdziału drugiego przedstawiono „kategorie samotności”, rozpoczynając od przybliżenia stosunku opinii społecznej do kobiet niezamężnych. Ocena kobiety samotnej była oczywiście uzależniona od przyczyn owej samotności. Inaczej postrzegano

„stare panny”, inaczej wdowy czy rozwódki, aczkolwiek – jak podkreślono – „samotność kobiet w tym czasie postrzegana była wyłącznie z perspektywy «staropanieństwa»”, nie dostrzegano raczej problemu wdów czy kobiet rozwiedzionych” (s. 191). Pod koniec drugiej połowy XIX w. negatywne spojrzenie na kobiety samotne, często przybierające formę „wykluczenia” społecznego uległo pewnemu złagodzeniu, co było m.in. wynikiem działań podejmowanych przez liberalny ruch kobiecy.

Samotne szlachcianki w polityce państwa pruskiego to tytuł kolejnego, trzeciego rozdziału książki A. Chlebowskiej. Został w nim omówiony problem polityki opiekuńczej państwa wobec kobiet samotnych pochodzących z elit. Autorka zauważa, że działania te z jednej strony polegały na finansowaniu zakładów opiekuńczych, z drugiej zaś strony na tworzeniu funduszy, z których wypłacano zapomogi kobietom, którym taką pomoc przyznano. Należy również pamiętać o funduszach zapomogowych uwzględnionych w budżecie państwa, jak i systemie samopomocowych kas wdowich. Korzystanie z takiej pomocy nie było oceniane negatywnie. Traktowano je jako „szczególną formę osobistej łączności z monarchią i rodzaj uhonorowania” – podkreśla autorka. Była to swego rodzaju rekompensata państwa za „wypełnienie zobowiązań monarchii wobec rodzin swoich «wiernych sług»” (s. 198). Niestety pomoc ta nie była wystarczająca, ponieważ zapotrzebowanie było większe niż możliwości państwa, które nie podjęło się całościowego rozwiązania społecznych problemów kobiet samotnych.

W ostatnim, czwartym rozdziale przedstawiono problem samotności szlachcianek z perspektywy warstwy, z której się wywodziły. W rozdziale tym kontynuowano rozważania dotyczące finansowego zabezpieczenia samotnych przedstawicielek warstwy uprzywilejowanej. Tworzono prywatne fundacje szlacheckie o charakterze rodowym, niejednokrotnie przybierające postać zakładów opiekuńczych. Z ustaleń autorki wynika, że tego typu działalność była popularna przede wszystkim na terenie Śląska. Przemiany, jakim podlegała szlachecka własność ziemska, przybierające na sile przede wszystkim pod koniec XIX i w początkach XX w., miały znaczny wpływ na wzrost liczebności „niezabezpieczonych finansowo córek szlacheckich”, co zaowocowało powstaniem licznych fundacji mających na celu pomoc materialną tej grupie kobiet. W rozdziale tym szeroko omówiono politykę opiekuńczą związków rodowych oraz działalność Stowarzyszenia Szlachty Niemieckiej. Z badań A. Chlebowskiej wynika, że podmiotem stanowej polityki opiekuńczej były tylko wdowy oraz kobiety niezamężne. Poza zasięgiem tej pomocy pozostawały kobiety rozwiedzione.

Recenzowana praca powstała na bazie rzetelnej kwerendy archiwalnej, co w naturalny sposób zaowocowało szczegółowym przedstawieniem omawianych zagadnień. Dokonane przez autorkę ustalenia mają doniosłe znaczenie dla badań nad historią życia szlachcianek w prowincji Pomorze. Z badań wynika, że wpływ na liczbę samotnych szlachcianek miały takie czynniki, jak: problemy z dostosowaniem się szlachty do życia w nowym układzie społecznym, wynikającym z likwidacji społeczeństwa o charakterze stanowym, działania wojenne, powodujące znaczne straty ludnościowe czy wreszcie wydłużenie się życia kobiet, co wpływało na wzrost liczby wdów. Zwiększyła się również liczba kobiet rozwiedzionych. Autorka zauważa, że szlachta miała dość specyficzne podejście do rozwodów. Mimo negatywnej oceny takiego postępowania akceptowano je jako wynikające z „wyższej konieczności”. Co istotne, z prawa rozwodowego korzystali zarówno mężowie, jak i żony. Szczegółowe analizy A. Chlebowskiej wykazały, że tytułowe „stare panny”, wdowy i rozwiedzione, słowem: samotne szlachcianki nie podlegały takim samym ocenom, jak ko-

biety samotne z innych warstw. Ich pozycja była zdecydowanie inna. Jak pisze: „z racji posiadania predykatu «von» przed nazwiskiem miały większe szanse na funkcjonowanie w przestrzeni publicznej”, również „sieć rodzinnych powiązań i zależności pozwalała im częściej niż mieszcankom znaleźć oparcie w bliskich” (s. 347). Bez wątplenia ważna była pomoc materialna udzielana samotnym szlachciankom przez państwo, co „w opinii samych szlachcianek, podkreślało ich szczególną pozycję w społeczeństwie, stanowiąc też specyfikę pruskich relacji między państwem a oddanymi mu elitami, co widoczne było szczególnie w odniesieniu do szlachty pomorskiej” (s. 348). Równie istotne było zaangażowanie szlachty w poprawę jakości życia tej grupy kobiet.

Podsumowując, recenzowana praca stanowi wartościowe i wieloaspektowe przedstawienie analizowanego zagadnienia. W mojej opinii stanowi także doskonały punkt wyjścia do dalszej analizy tego problemu na terenie pozostałych prowincji pruskich.

Aneta Niewęgłowska (Toruń)

